

भारतीय ज्ञान परंपरा आणि राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण

Indian Knowledge System and National Education Policy

डॉ. पवन मांडवकर

Dr. Pavan Mandavkar

प्राचार्य, इंदिरा महाविद्यालय, कळंब, जि. यवतमाळ ४४५४०१

Principal, Indira Mahavidyalaya, Kalamb, Dist. Yavatmal, Maharashtra, India

अध्यक्ष, संत गाडगे बाबा अमरावती विद्यापीठ मराठी प्राध्यापक परिषद

E mail: pavanmandavkar@hotmail.com भ्रमणध्वनी ९४२२८६७६५८

गोषवारा

‘भारतीय ज्ञान परंपरा’ ही अत्यंत समृद्ध अशी आहे. ज्ञान आणि विज्ञान, लौकिक आणि पारलौकिक, कर्म आणि धर्म तसेच भोग आणि त्याग यांचा अद्भुत समन्वय भारतीय ज्ञान परंपरेत आहे. राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये भारतीय ज्ञान परंपरेवर भर देण्यात आलेला आहे. सुसंस्कारासोबतच मातृभाषा आणि शारीरिक शिक्षणाचाही सांगोपांग विचार या नव्या शैक्षणिक धोरणात करण्यात आलेला आहे. प्राचीन काळी गुरूंना सर्वश्रेष्ठ समजले जात असे. नव्या धोरणातही केंद्रस्थानी शिक्षक आहेत. सर्वगुणसंपन्न विद्यार्थी घडविताना शिक्षकांकडूनही निस्वार्थी, त्यागी आणि सर्वज्ञानी असण्याची अपेक्षा व्यक्त करण्यात आलेली आहे. भारतीय शिक्षण व्यवस्थेचे जगभरात जे स्थान प्राचीन काळी होते, तेच परत मिळविण्यासाठी नवे शैक्षणिक धोरण प्रयत्नशील आहे.

Abstract

The 'Indian knowledge System' is very rich. It has a wonderful harmony of knowledge and science, karma and dharma as well as bhoga and sacrifice. The National Education Policy 2020 emphasizes on the Indian knowledge tradition. Along with good culture, mother tongue and physical education have also been considered in this new education policy. In ancient times Guru means teacher was considered the best. Teachers are also at the center of the new policy. Teachers are also expected to be selfless and omniscient while making all-round students. The new education policy strives to regain the position of the Indian education system in the world that it once enjoyed.

बीजशब्द : भारतीय ज्ञान परंपरा, राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020, Indian Knowledge System, National Education Policy, कर्म, धर्म, भोग, त्याग, मातृभाषा, शारीरिक शिक्षण

प्रस्तावना

‘भारतीय ज्ञान परंपरा’ ही अत्यंत समृद्ध आणि अद्वितीय अशी आहे. भारतीय ज्ञान परंपरेत ज्ञान आणि विज्ञान, लौकिक आणि पारलौकिक, कर्म आणि धर्म तसेच भोग आणि त्याग यांचा अद्भुत समन्वय आहे. प्राचीन अशा ऋग्वेद काळापासूनच भारतीय शिक्षणपद्धतीने जीवनातील नैतिक, भौतिक, आध्यात्मिक आणि बौद्धिक मूल्यांवर लक्ष केंद्रित केले आहे. ग्रंथज्ञानासोबतच शारीरिक श्रमांचे महत्त्व भारतीय ज्ञानपरंपरेतून अधोरेखित होते.

भारतात जगप्रसिद्ध अशी ज्ञानकेंद्रे अर्थात विद्यापीठे होती. तक्षशिलेची स्थापना श्रीरामाचा भाऊ भरत याने केली आणि आपला मुलगा तक्षला तिथे वसवले. पुढे आक्रमकांनी तक्षशिला नष्ट केली आणि ग्रंथालये जाळली,

ज्यात असंख्य संस्कृत ग्रंथ जळाले. यानंतर शिक्षाविद आचार्यांनी नालंदा विद्यापीठाची स्थापना केली. पुढे नालंदाही परकीयांनी उद्ध्वस्त केली. या विद्यापीठांमध्ये भारतीय ज्ञान परंपरा, वेद, संस्कृत साहित्य आणि वैज्ञानिक पद्धतीनुसार अभ्यासले गेले आणि ही विद्यापीठे योग आणि आयुर्वेद विज्ञानाची प्रयोगशाळा आणि केंद्रे म्हणून प्रसिद्धीस आली. भारताने नेहमीच जगाला आध्यात्मिक बंधुता, योग आणि आयुर्वेदाचे ज्ञान दिले आहे, ज्याचे अनुकरण आजही जागतिक समुदाय करत आहे.

नुकत्याच लागू करण्यात आलेल्या राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये भारतीय ज्ञान परंपरेवर भर देण्यात आलेला आहे. सुसंस्कारासोबतच मातृभाषा आणि शारीरिक शिक्षण याचाही सांगोपांग विचार या नव्या शैक्षणिक धोरणात करण्यात आलेला आहे.

विषय विवेचन

प्राचीन काळी गुरुकुल शिक्षणप्रणाली होती. ब्रह्मचर्याचे पालन करीत शिष्य अठरा विद्या - सहा वेदांग, चार वेद (ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद), चार उपवेद (आयुर्वेद, धनुर्वेद, गंधर्ववेद, शिल्पवेद), मीमांसा, न्याय, पुराण आणि धर्मशास्त्र असे सर्वप्रकारचे ज्ञान प्राप्त करीत. उदरनिर्वाहासाठी कोणतीही अडचण येत नसे आणि प्रौढावस्थेत पोचेपर्यंत ते आपल्या विषयात पारंगत झालेले असत. अशा भारतीय शिक्षण व्यवस्थेत अध्यापन करणारे आचार्य हे त्यागी, संपूर्ण कुशल आणि आर्थिक मोहापासून दूर असणारे असत. तेव्हा शिक्षण हे व्यवसायाचे आणि कमाईचे साधन मानले जात नव्हते.

वायुपुराणात असा उल्लेख आहे की गुरुरूपी तीर्थांचे दर्शन घेतल्याने यश मिळते आणि ते सर्व तीर्थक्षेत्रांत श्रेष्ठ आहे. प्राचीन भारतीय सनातन ज्ञान परंपरा खूप समृद्ध होती आणि धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष यांचा समावेश असलेल्या व्यक्तीचे संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व विकसित करणे हा तिचा उद्देश होता. जेव्हा संपूर्ण जग अज्ञानाच्या अंधारात भरकटत होते, तेव्हा संपूर्ण भारतातील ऋषीमुनी सर्वोच्च ज्ञानाचा प्रसार करीत, मानवाला पशुत्वापासून मुक्त करून त्याला उत्तम संस्कारांनी सुसज्ज करून पूर्ण संस्कारी मानव बनवीत होते.

प्राचीन शिक्षण प्रणालीत ज्ञान, परंपरा आणि प्रथा या मानवतेला पोषक होत्या. भारतातील तक्षशिला, नालंदा, विक्रमशिला, बल्लभी, उज्जयनी, काशी आदी ठिकाणे शिक्षण आणि संशोधनाची जगप्रसिद्ध केंद्रे होती आणि अनेक देशांतून विद्यार्थी ज्ञान संपादन करण्यासाठी येथे येत असत.

वैदिक कालखंडात स्त्रीशिक्षणाच्या क्षेत्रात भारताची कामगिरी उल्लेखनीय अशी होती. मैत्रेयी, ऋतंभरा, अपाला, गार्गी आणि लोपामुद्रा इत्यादी स्त्रियांची नावे त्यांच्या बुद्धिमत्तेमुळे जगप्रसिद्ध झाली होती. बोधायन, कात्यायन, आर्यभट्ट, चरक, कणाद, वराहमिहिर, नागार्जुन, अगस्त्य, भर्त्रीहरी, शंकराचार्य, स्वामी विवेकानंद इत्यादी अनेक महापुरुषांनी भारतभूमीवर जन्म घेऊन भारतीय ज्ञान परंपरा समृद्ध करण्यात अतुलनीय योगदान दिले आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 संपूर्ण देशभरात नुकतेच लागू झालेले आहे. त्यानुसार, 2040 पर्यंत भारताची शिक्षण प्रणाली कोणत्याही सामाजिक आणि आर्थिक पार्श्वभूमीच्या विद्यार्थ्यांना उच्च दर्जाचे शिक्षण उपलब्ध करून देईल. 21 व्या शतकातील हे पहिले शैक्षणिक धोरण आहे ज्याचे उद्दिष्ट आपल्या देशाच्या विकासासाठी आवश्यक गरजा पूर्ण करणे आणि 21 व्या शतकातील शिक्षणाची महत्वाकांक्षी उद्दिष्टे साध्य करणे, तसेच भारताच्या परंपरा आणि सांस्कृतिक मूल्यांचा पाया राखणे आहे.

प्राचीन काळी अध्यापन मुख्यतः तोंडी असायचे. विद्यार्थी वर्गात शिकवले जाणारे विषय लक्षात ठेवायचे आणि मनन करायचे. नम्रता, सत्यता, शिस्त, स्वावलंबन आणि सर्वांसाठी आदर या मूल्यांचे अधिष्ठान भारतीय

ज्ञान परंपरेला आहे. त्याच पायावर आधारित ही नवी शिक्षण प्रणाली आहे. मानव, प्राणी आणि निसर्ग यांच्यातील समतोल राखण्याचा प्रयत्न करणारी भारतीय परंपरा विद्यार्थ्यांना शिकविली जाणे आवश्यक आहे. वेद आणि उपनिषदांमध्ये मांडण्यात आलेल्या तत्वांचे अध्यापन केल्यास व्यक्ती स्वतःसोबतच स्वतःचे कुटुंब आणि समाजाप्रती कर्तव्ये पार पाडू शकेल, अशी योजना आखण्यात आली आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये शिक्षणासोबतच शारीरिक विकासावरही भर दिला गेला आहे. विष्णुपुराणानुसार कर्म तेच आहे, जे बंधनातून मुक्त करते आणि विद्या ती आहे जी मुक्तीचा मार्ग दाखवते. हे तत्व स्वीकारून भारतीय परंपरेत विद्यापीठे आणि गुरुकुलांमध्ये शिक्षण दिले जायचे. घरोघरी, मंदिरे, शाळा, गुरुकुलांमध्ये मूल्यांसह स्वदेशी शिक्षण दिले जात होते. यासर्वांचा विचार नव्या शैक्षणिक धोरणात केलेला आहे.

प्राचीन काळी गुरूंना सर्वश्रेष्ठ समजले जात असे. सध्या शिक्षण व्यवस्थेत होत असलेल्या मूलभूत बदलांच्या केंद्रस्थानी शिक्षक नक्कीच असले पाहिजेत. या धोरणामुळे प्रत्येक स्तरावरील शिक्षकांना समाजातील सर्वात आदरणीय आणि उदात्त सदस्य म्हणून सन्मान मिळेल. आपल्या पुढच्या पिढीला खऱ्या अर्थाने आकार देणारे हे शिक्षण आहे. या धोरणाच्या माध्यमातून शिक्षकांना त्यांचे काम प्रभावीपणे करता यावे यासाठी त्यांना सक्षम करण्यासाठी शक्य ती सर्व पावले उचलली जात आहेत. प्रत्येक स्तरावर शिक्षकी पेशातील उत्तमोत्तम व्यक्तींची निवड करण्याची योजना आहे. त्यासाठी त्यांचे जीवनमान, सन्मान, प्रतिष्ठा आणि स्वायत्तता सुनिश्चित केली जाईल. या धोरणाचा उद्देश दया, सहानुभूती, लवचिकता, धैर्य, वैज्ञानिक दृष्टिकोन, सर्जनशीलता, कल्पनाशक्ती आणि नैतिक मूल्ये असणारे आणि सर्वसमावेशक समाजाच्या निर्मितीसाठी अधिक चांगले योगदान देऊ शकतील असे चांगले मनुष्य विकसित करणे हा आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 मध्ये भारतीय भाषांना महत्त्व देत अभियांत्रिकी, वैद्यकीय आणि व्यावसायिक अभ्यासक्रमांसह जवळपास सर्वच अभ्यासक्रमांमध्ये भारतीय भाषेचा पर्याय ठेवण्यात आला आहे. या शैक्षणिक धोरणाच्या माध्यमातून प्रत्येक मुलाच्या विशिष्ट क्षमतांचा स्वीकार, ओळख आणि विकास यासाठी शिक्षक आणि पालकांना संवेदनशील करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. शैक्षणिक आणि इतर क्षमतांच्या सर्वांगीण विकासावर पूर्ण भर दिला जातो. मूलभूत साक्षरता आणि संख्याशास्त्र यांना सर्वोच्च प्राधान्य देण्यात आले आहे, ज्यामुळे नवनिर्मितीला प्रोत्साहन देण्यासाठी सर्जनशील आणि तार्किक विचारांना चालना दिली जाऊ शकेल.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणानुसार बहुविद्याशाखीय विद्यापीठांची स्थापना आणि आंतरविद्याशाखीय संशोधनाला प्राधान्य राहिल. उच्च शिक्षणात तीन प्रकारच्या संस्था असतील - संशोधन करणारी विद्यापीठे, अध्यापन करणारी विद्यापीठे आणि स्वायत्त पदवी देणारी महाविद्यालये. पदवीप्राप्त करण्याच्या प्रक्रियेत महत्वाचे बदल करण्यात येणार असून त्यात एक वर्ष पूर्ण केल्यानंतर प्रमाणपत्र, दोन वर्षांनी पदविका आणि तीन वर्षांनी पदवी दिली जाणार आहे. चार वर्षांचा पदवीपूर्व अभ्यासक्रम पूर्ण केल्यानंतर एक वर्षानंतर पदव्युत्तर पदवी दिली जाईल. 2040 पर्यंत, सर्व विद्यमान उच्च शिक्षण संस्था स्वतःला बहु-विषय संस्था म्हणून स्थापित करण्याचे उद्दिष्ट ठेवतील.

प्रत्येक विद्यार्थ्याला ज्ञानकेंद्रित भारतीय मूल्यांमधून विकसित दर्जेदार उच्च शिक्षण देणे हे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. हे भारताला जागतिक ज्ञान महासत्ता बनवू शकेल. आमचा अभ्यासक्रम आणि अध्यापनशास्त्र विद्यार्थ्यांमध्ये त्यांच्या मूलभूत जबाबदाऱ्या आणि घटनात्मक मूल्ये रुजवतानाच बदलत्या जगात नागरिकांची भूमिका आणि जबाबदाऱ्यांविषयी जागरूकता निर्माण करेल, अशी या धोरणाची कल्पना आहे. भारतीय ज्ञान परंपरांच्या माध्यमातून भारत देश अधिक समाजाभिमुख होऊन सर्वोच्च गौरवशाली राष्ट्र होईल.

समारोपीय निष्कर्ष

भारतीय ज्ञान परंपरा अनेक वर्षांपासून चालत आलेली आहे, किंवा विश्वाच्या आरंभापासून चालत आली आहे, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ती होणार नाही. प्राचीन ऋषीमुनी कोणतेही काम विचारपूर्वक करित असत. त्यांचे संशोधन कार्य आजच्या तुलनेत अनेक पटींनी चांगले होते. मग ते आयुर्वेद क्षेत्र असो वा विज्ञान. या बदलत्या जगात प्रत्येकजण बदलतो आणि आपणही त्याचे बळी ठरलो आहोत. हळूहळू जीवनपद्धती बदलत गेल्या आणि आमची अधोगती होत गेली. इंग्रज भारतात आल्यानंतर शिक्षण क्षेत्रात अनेक बदल झाले, त्यात संशोधनाचाही समावेश होता. ऋषी-मुनींच्या संशोधन पद्धती जरी पूर्वीपासून असल्या तरी आजच्या काळात त्या क्वचितच पाहायला मिळतात. संशोधन हा भारतीय ज्ञान परंपरेतील एक अंगभूत घटक आहे. अनेक तथ्ये प्राचीन साहित्यात आढळतात, जी तत्कालीन संशोधनाला पुष्टी देतात.

प्राचीन काळी नालंदा, तक्षशिला अशी जागतिक स्तरावर वाखाणल्या गेलेली विद्यापीठे भारतात होती. बख्तियार खिलजीने नालंदा विद्यापीठात शिकणारे हजारो विद्यार्थी, संस्कृत विद्वान आणि गुरुकुल नष्ट केले. आक्रमकांनी तक्षशिला नष्ट केली आणि ग्रंथालये जाळली. असंख्य संस्कृत ग्रंथ नष्ट केले. या विद्यापीठांमध्ये भारतीय ज्ञान परंपरा वैज्ञानिक पद्धतीनुसार अभ्यासल्या जायच्या. ही विद्यापीठे योग आणि आयुर्वेद विज्ञानाची केंद्रे होती. या परंपरेतून भारताने नेहमीच जगाला आध्यात्मिक बंधुता, योग आणि आयुर्वेदाचे ज्ञान दिले आहे.

राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 हे प्राचीन आणि शाश्वत भारतीय ज्ञान आणि विचारांच्या समृद्ध परंपरेच्या आधारावर तयार करण्यात आले आहे. भारतीय विचार परंपरा आणि तत्त्वज्ञानात ज्ञान, शहाणपण आणि सत्याचा शोध हे नेहमीच सर्वोच्च ध्येय मानले गेले आहे. प्राचीन भारतातील शिक्षणाचे उद्दिष्ट हे सांसारिक जीवनाची तयारी म्हणून ज्ञान संपादन करणे असे नाही तर संपूर्ण आत्मज्ञान आणि मुक्ती असे मानले जात असे. त्याचा या धोरणात विचार करण्यात आला आहे.

सहानुभूती, इतरांबद्दल आदर, सौजन्य, लोकशाही भावना, सेवेची भावना, सार्वजनिक मालमतेचा आदर, वैज्ञानिक विचार, स्वातंत्र्य, जबाबदारी, समानता आणि न्याय या नैतिक, मानवी आणि संवैधानिक मूल्यांवर आधारित गुण विद्यार्थ्यांमध्ये रुजवणे हे राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाचे उद्दिष्ट आहे. विद्यार्थ्यांचे सतत मूल्यमापन करण्यावर तसेच शक्य असेल तेथे तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यावर भर दिला जाईल.

एकंदरीत राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरण 2020 च्या प्रभावी अंमलबजावणीतून भारतीय ज्ञान परंपरांच्या समृद्ध मार्गावर चालत नवी पिढी सर्वगुणसंपन्न आणि स्वतःच्या पायावर उभे ठाकण्यासाठी तयार होईल, यात शंका नाही.

संदर्भ

1. Mandavkar Pavan, Indian Knowledge System (IKS), SSRN electronic journal, URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4589986
2. Mandavkar Pavan, Indian Knowledge System (IKS), Research Gate URL: https://www.researchgate.net/publication/374373778_Indian_Knowledge_System_IKS
3. <https://iksindia.org/>
4. https://en.wikipedia.org/wiki/Indian_Knowledge_Systems

Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4662206>